

KAPITTEL 2

Hans Nielsen Hauge – før og etter Anton Christian Bang

Arne Bugge Amundsen Universitetet i Oslo

Abstract: The first comprehensive historical biography of Hans Nielsen Hauge was published in 1874. The author was Anton Christian Bang (1840–1913), later to become the first professor of church history at the University of Christiania (Oslo). Bang used a large number of written and oral sources. His main perspective is a very positive evaluation of Hauge, his theology and activities. Bang portrays the preacher on a very dark background of contemporary “rationalism” dominating the Norwegian clergy. Bang also argues that Hauge was of high importance for the development of both church and society. Anton Christian Bang’s biography was for almost a century regarded as the most important contribution to understanding Hans Nielsen Hauge. The biography was perfectly fitted to make later religious organisations in Norway claiming Hauge their spiritual and historical hero and ideal, thus creating a Bakhtinian *monoglossia*. Bang also claimed that Hauge should be included in the historical memory of the Norwegian nation.

Keywords: Hauge biography, church history, historical memory, nation building, monoglossia

Innledning

At Hans Nielsen Hauge fremstår som en sentral historisk skikkelse i 1800-tallets Norge er ikke overraskende. Det er mange som har skrevet om ham, om hans religionsforståelse og selvforståelse, og Hauge-forskningen er i ferd med å bli uoverskuelig. At han som forsvarer av en religionsform og en fromhetstype som ganske tidlig ble erstattet av andre fromhetsidealer og nye vurderinger av religionen har imidlertid gjort Hauge-resepsjonen komplisert. Enkelt sagt har Hauge-resepsjonen fulgt to spor helt frem til i dag. Man har enten fremhevet at Hauge markerte begynnelsen på en ny religiøs æra i Norge og tatt ham til inntekt for sin egen religionstolkning, eller man har lagt vekt på hans mer sosiale og politiske betydning som folkelig opprører eller kapitalistisk gründer.¹ I praksis har begge tolkningene hatt «den første Hauge» som et viktig premiss, nemlig hans virksomhet i tiden før den lange fengslingsperioden (1796–1804). Da var Hauge mest aktiv, han var radikal, ekspressiv og kritisk,² og han la grunnlaget for et bredt nettverk av tilhengere og sympatisører ikke minst ved bruk av litteratur og brev.³

Et viktig bidrag til å forstå den senere Hauge-resepsjonen er Hans Nielsen Hauge selv. Han skapte seg selv kontinuerlig som offentlig person. Det begynte allerede med hans første litterære fremtreden, da han i 1796 med dårlig skjulte referanser til lokale prester og kirkelige forhold kritiserte samtidens geistlighet. Som en kontrast til denne kritikken skrev Hauge sin første religiøse selvbiografi. Senere publiserte han flere religiøse selvbiografier både av seg selv og av sine tilhengere. Hans selvbevissthet som offentlig person kan muligens⁴ også avleses av at han fikk laget et – riktignok ufullendt – portrett av seg selv under oppholdet i København i 1801. Huges selvframstilling fikk nye dimensjoner etter det mangeårige fangenskapet. Da reiste han ikke lenger, men som bosatt i Aker prestegjeld utenfor Christiania leste, reflekterte, skrev og mottok han besøk av venner, støttespillere og andre interesserte. Reiseberetningen hans fra 1816 kan leses som en religiøs topografi over Norge der han reflekterer over status for religion og fromhet med seg selv som hovedaktør og sitt eget fromhetsideal som optikk. Dette perspektivet utvidet han i sin kirkehistorie fra

1 Repstad 2017.

2 Amundsen 1995.

3 Amundsen 2007.

4 Portrettet dukket opp lenge etter Huges død, men ifølge en litt apokryf familietradisjon er det Hauge som er avbildet.

1822, der han ubeskjeden plasserte seg selv og sin egen bevegelse inn i et stort frelseshistorisk drama.⁵

Både Hauge selv og etter hvert også flere av hans tilhengere hadde etter 1814 et prosjekt som handlet om å iscenesette vekkelsespredikanten og opprøreren som borgerlig og nasjonalt akseptabel. Man gikk langt i å hevde at han var uskyldig dømt og bare hadde gått «Guds ærend». I dette fikk både Hauge og tilhengerne en viss hjelp. Da Norge i 1814 som resultat av et uforutsigbart politisk drama endret status fra å være del av et teokratisk enevelde til å bli et borgerlig demokrati med egen konstitusjon og egne institusjoner, endret også bildet av en skikkelse som Hans Nielsen Hauge seg. Han var ikke lenger en «folkefiende», men en representant for en bondekultur som fikk økende oppmerksomhet.⁶

Det er vel kjent hvordan en ortodoks og konservativ skikkelse som Bergensbiskopen Johan Nordahl Brun (1745–1816) uttrykte en betinget positiv interesse for Hans Nielsen Hauge. Brun så neppe Hauge som en representant for fremtidens norske fromhet, men mer som et uttrykk for en norsk, rural konservatisme som sto i motsetning til samtidens opplysningspregede motereligjøsitet. Hauges tro var for Brun å foretrekke fremfor borgerlig vantro.⁷ Et annet perspektiv kan man finne hos Bruns etterfølger som biskop i Bergen, Claus Pavels (1769–1822), som frem til 1817 var Hauges sjelesørger i egenskap av sogneprest i Aker. Pavels besøkte Hauge og ga uttrykk for både beundring og distanse i møte med predikanten.⁸ Et tredje perspektiv finnes hos teologiprofessor Stener Johannes Stenersen (1789–1835), som også besøkte Hauge og i 1827 utga en biografisk og teologisk analyse av ham. Stenersen stilte seg positiv til Hauge som person, men kritiserte deler av Hauges teologi og forkynnelse. Hverken hos Brun, Pavels eller Stenersen finner man imidlertid den politisk-religiøse pathos som begrunnet de rettslige anklagene og den mangeårige rettsaken mot Hans Nielsen Hauge. Alle tre var de distanserte både kulturelt og teologisk, men de tilkjente Hauge en viss historisk betydning og en fromhetsmessig verdi. Han var en «ufarlig bonde» i deres øyne, konfesjonelt problematisk og en historisk skikkelse som representerte en religiøs overgang – men til hva?⁹

5 Amundsen 2017b.

6 Amundsen 2017b: 57–59, 2017a: 61–64. Steinar Supphellen (2021, note s. 154) har problematisert denne oppfatningen, men jeg vurderer det fortsatt slik at det er klar kildedekning for den.

7 Bang 1874: 165–166, 273–276.

8 Pavels 1889: 225.

9 Amundsen 2017a: 70–74.

Denne artikkelen behandler noen aspekter ved hvordan Hans Nielsen Hauge ble fortolket i en akademisk kontekst på 1800-tallet. Utgangspunktet er spørsmålet om hvordan Hauge passet inn i historikernes narrativ om den norske nasjonen og hvordan Hauge-tolkningen ble viktig for utviklingen av norsk kirkehistorie som egen akademisk disiplin. Den sentrale aktøren her er Anton Christian Bang, og artikkelen vil derfor særlig konsentrere seg om ham og hans Hauge-biografi.¹⁰

«The Cultural Grammar of Nation Building»

For å forstå hvordan den akademiske fortolkningen av Hans Nielsen Hauge ble utformet på 1800-tallet, er det nødvendig å se på den politiske og kulturelle utviklingen i Norge i denne perioden. Etter 1814 begynte nemlig en viktig prosess å ta form. Den nye staten Norge skulle skape sin identitet som nasjon. Norge skulle fremstilles som noe annet enn den gamle kolonimakten Danmark og den nye unionsstaten Sverige. Den svenske etnologen Orvar Löfgren (f. 1943) har fremstilt slike prosesser i lys av det han kaller «the cultural grammar of nation building»: felles språk, tradisjon, helter, historie og institusjoner skal samlet begrunne nasjonens egenart og identitet.¹¹ På 1800-tallet ble denne prosessen svært suksessrik i Norge.¹² Ikke minst ble «den norske historien» et sentralt verktøy for å gi den nye nasjonen intellektuell og begrepsmessig form. Det norske universitetets historikere ble sentrale for å utforme dette verktøyet.¹³ For dem var det den norske middelalderen som var den sentrale, identitetsgivende perioden. De var også opptatt av at den norske bondekulturen var det sentrale kulturelle og sosiale bindeleddet mellom denne nasjonale middelalderen og samtiden. De norske odelsbøndene hadde status som formidlere av genuint norsk språk, norske fortellinger og norsk kultur. Haugianske bønder passet ikke inn i dette bildet. «Folket» ble i romantikkens forstand et kulturelt objekt. Historikernes perspektiv ble på dette punktet supplert av enkelte teologer og geistlige som gjorde en betydelig innsats for å dokumentere den gamle norske bondekulturen. Det gjaldt blant andre Andreas Faye (1802–1869), Jørgen Moe (1813–1882) og Magnus Brostrup Landstad

10 Bang og hans betydning for Hauge-resepsjonen er nylig analysert av Trygve Riiser Gundersen (2022, s. 108–127). Jeg har også i tidligere arbeider kommentert Bang og hans betydning, se Amundsen 2017a og 2017b.

11 Löfgren 1993.

12 Hodne 2002.

13 Bagge et al. 2012.

(1802–1880). Heller ikke disse nasjonsbyggerne var imidlertid opptatt av den haugianske bondekulturen. For dem var ikke Hauge og haugianerne det ekte «folket», men motstandere av de gamle tradisjonene og dermed agenter for modernisering og endring.¹⁴

Kort sagt var ikke de norske nasjonsbyggerne i første halvdel av 1800-tallet interesserte i Hans Nielsen Hauge og haugianernes versjon av den norske bondekulturen. Hauge var i denne perioden akademisk og kulturelt sett et *teologisk objekt* og gjenstand for kritisk dogmatisk analyse, mens historikerne ikke var opptatt av ham.

Hauge-resepsjonen på 1800-tallet reiser det interessante spørsmålet om hvordan et samfunn tar vare på sine kollektive minner. Viktige elementer i *social memory* er monumenter, litterære skildringer og akademisk-institusjonell legitimitet. Lite av dette var i spill rundt Hauge-minnet i første del av 1800-tallet. Han var ikke del av 1800-tallshistorikernes fortelling, andre litterære skildringer av ham og hans virksomhet var nok mest skrevet for de allerede overbeviste. Bortsett fra Hauges gravminne på Gamle Aker kirkegård var det ingen monumenter som i det offentlige rommet fremhevet Hauges historiske og nasjonale betydning.¹⁵ Man kunne selv sagt se for seg at det fantes en kirkehistorisk kunnskapstradisjon som fanget opp Hans Nielsen Hauge og haugianismen som viktige historiske fenomener, men i praksis var heller ikke det tilfellet. *Kirkehistorie* var i første del av 1800-tallet historien om kirkens institusjoner og deres utvikling, slik historikeren Rudolf Keyser (1803–1864) fremstilte dem, eller en historie om de kristne dogmenes utvikling, slik teologen Gisle Johnson (1822–1894) beskrev dem. Teologien forvaltet i denne forstand dogmatikken og etikken, men ikke realhistorien.

Kirken som noe annet enn staten

I 1814 var den selvsagte forutsetningen både kulturelt og politisk at staten Norge og den evangelisk-lutherske kirken var identiske, slik det også fremkom i Grunnloven. Denne identiteten gikk imidlertid ganske raskt i oppløsning. Første skritt i denne retningen var opphevelsen av konventikkelforordningen¹⁶ i 1842, en hendelse haugianerne oppfattet som en religiøs

14 Amundsen 2002, 2012.

15 Amundsen 2017a: 62–63.

16 Denne bestemmelsen omtales ofte som «konventikkelplakaten», men hjemmelen var en *kongelig forordning* fra 1741 som ble kunngjort offentlig i form av en «plakat».

og politisk seier. Med dette ble kirkens geistlighet formelt fratatt sitt monopol som fortolkere av den lutherske, konfesjonelle religionen, og *i praksis* ble Confessio Augustana artikkel 14 opphevet ved et stortingsvedtak. De teologiske diskusjonene om denne artikkelen opphørte ikke, men rettslig sett var den ikke gyldig etter 1842.

Enda mer radikal var dissenterloven av 1845, som fastslo at enhver voksen norsk statsborger sto fritt til å velge sin kristne konfesjonstilhørighet. Dermed brøt også den lutherske kirkens geografiske monopol sammen.¹⁷ Selv om stortingsvedtaket fra 1842 bare fastslo faktum og effektene av 1845-loven i første omgang ble marginal, var de viktige for utviklingen av en teologisk tenkning om at den lutherske kirken i Norge var noe annet enn staten – den var «den norske kirke», med en nasjonal og historisk forankring som kunne identifiseres. Spørsmålet ble om denne «norske kirken» hadde en egen historie som prinsipielt var en annen enn statens og nasjonens historie. Dette spørsmålet søkte en ny akademisk disiplin, nemlig *norsk kirkehistorie*.

Anton Christian Bang

Den som kom til å fronte denne nye akademiske disiplinen, var Anton Christian Bang (1840–1913), som hadde en variert kirkelig karriere. Han hadde sosialt sett en beskjeden bakgrunn, og ble først utdannet ved lærerseminaret i Tromsø, der han tok eksamen i 1860. Han avla den teologiske embetseksamen i 1867. Han var personellkapellan hos prost Søren Bruun Bugge (1798–1886) i Gran på Hadeland i årene 1868–1872, kateket i Tromsø 1872–1874 og prest ved Gaustad asyl utenfor Christiania i 1874–1884. Som den første i Norge fikk Bang i 1876 den teologiske doktorgrad, og i 1885 fikk han et ekstraordinært professorat i kirkehistorie. I 1893–1895 var han kirkestatsråd i Emil Stangs (1834–1912) andre regjering, og 1896–1912 var han biskop over Kristiania stift.¹⁸ Bangs første akademiske arbeid var en stor biografi om Hans Nielsen Hauge: *Hans Nielsen Hauge og hans Samtid. En Monografi*. Den utkom på Jacob Dybwads forlag i 1874, femti år etter Hauges død. Boken var på 552 sider og ble avsluttet med en oversikt over Hauges trykte skrifter.¹⁹

¹⁷ Molland 1979: 170–184.

¹⁸ Bie 1885: 86.

¹⁹ Amundsen 2017a: 83–85.

Boken var et på mange måter imponerende vitenskapelig arbeid av en 34-årig personellkapellan og kateket. Bang hadde gjennomgått et omfattende trykt og utrykt kildemateriale og innhentet opplysninger fra ennå levende kilder som kunne kaste lys over Hauge og hans samtid. På flere punkter viste han til «Traditionen» eller «Muntlig Meddelelse» som kilde. I forordet skrev han litt om hvordan han hadde arbeidet med boken. Det fantes ingen forbilder eller tidligere fremstillinger av denne typen, og Universitetsbiblioteket i Christiania hadde lite av relevant litteratur, så han måtte finne kilder andre steder. Han var skeptisk til alle «sagnene» om Hauge: «Sagnet har nemlig bemægtiget sig flere Partier af Hauges Liv, saaledes som ofte er Tilfældet med store Mænd af usedvanlige Skjæbner». Bang kunne derfor bare bruke opplysninger «af Øienvidner, eller af de ældste blant Hauges nulevende personlige Bekjendte.»²⁰

I forordet utdypet også Bang sitt anliggende. Han ville gi en historisk korrekt skildring av Hauge og hans samtid basert på kilder. Den historiske korrektheten handlet blant annet å gjendrive «hvad der baade i Tale og Skrift er kommet til Orde i Retning af Uretfærdighed mod den store Bodsprædikants Minde». «Den forfulgte Lægmands Livsgjerning» skulle ses «paa den rationalistiske Samtids Baggrund og i Belysning af [den] Lutherske Kirkes Sandhed». Dette prosjektet medførte at Bang ikke ønsket å unnskylde eller bortforklare dem som hadde forfulgt Hauge: «Kritiken over de handlende Personligheder har ikke kundet tage Hensyn til de for den Enkelte formildende Omstændigheder i Tidens Beskaffenhed.»²¹ Dette er sterke ord skrevet bare femti år etter Hauges død og bare få år etter at enkelte av «de handlende Personligheder» hadde gått bort.

I sin selvbiografi, som utkom i 1909, omtalte Bang også dette arbeidet fra 1874 og motivasjonen for det. Han fremhevet her «Nødvendigheden af, at der én Gang for alle blev leveret et endeligt og afsluttende Opgjør mellem ham og den Samtid, der forfulgte ham», og at det var viktig å «utfylde den Kløft mellem Vækkelsen og Kirken, der siden H. N. Hauges Dage havde virket saa splittende og lammende baade i religiøs og social Henseende».²² Bang beskrev også hvordan han «som H. N. Hauges Biograf nød [...] Tillid inden de vakte Kredse».²³

20 Bang 1874: forordet.

21 Bang 1874: forordet.

22 Bang 1909: 178–179.

23 Bang 1909: 277.

Bangs Hauge-prosjekt må sies å ha vært vellykket. Det ble stående nesten utfordret i nærmere hundre år, og boken kom i flere utgaver. Første opplag var på tre tusen eksemplarer, og forordet er datert til november 1874. Ifølge Bang ble førsteopplaget utsolgt etter et par måneder. Et nytt opplag kom året etter, og også det ble raskt utsolgt. Det som ble kalt «2det Oplag» ble utgitt på N. Andersens forlag i Christiania i 1888. Ifølge biblioteksopplysninger er det snakk om en rest av det andre opplaget fra 1875 som ble utgitt med nytt tittelblad.²⁴ Et tredje opplag kom i 1910. Da var tittelen endret til *Hans Nielsen Hauge og hans Samtid. Et Tidsbillede fra omkring Aar 1800*. Utgiver var Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag i Kristiania og København. Sidetallet var 512, oversikten over Hauges trykte skrifter var fjernet, men i stedet fantes det et steds- og navnerregister og en faksimile av Hauges såkalte testamente fra 1821.²⁵ Boken var også utstyrt med enkelte illustrasjoner. Omslaget viste en silhuett som skulle fremstille Hauge, og mot tittelbladet var en gjengivelse av Erling Grønlands (1860–1930) portrettmedaljong fra 1904 på bautastenen på Bredtvet i Aker, der Hauge levde sine siste år.²⁶ Under medaljongen ble Hauges egen signatur gjengitt. I sitt nye forord til boken fastholdt Anton Christian Bang sine vurderinger av Hauge: «Med sine ufuldkommenheder og mangler fremtræder monografien fremdeles som begynderarbeidet, baaret og fyldt af den friske ungdoms glødende begeistring for Hauge og hans gjerning. Og det er vel dette, som har givet den sit egentlige værd.»²⁷

Siste og fjerde opplag utkom på J.W. Cappelens forlag i Kristiania. Årstallet er ikke anført i boken, men den utkom i 1924, året for markering av hundreårsdagen for Hauges død. I dette siste opplaget var antallet illustrasjoner økt, og mot tittelbladet finnes et fotografi av hele Bredtvet-bauten med Grønlands medaljong.²⁸

Det er ingen tvil om at Anton Christian Bangs bok om Hans Nielsen Hauge for generasjoner ble stående som standardverket om predikanten og hans bevegelse.²⁹ Bang forble «H. N. Hauges Biograf», og hans ønske om å foreta «et endeligt og afsluttende Opgjør mellem ham og den Samtid, der forfulgte ham» og å «udfylde den Kløft mellem Vækkelsen og Kirken, der

24 Bang 1885.

25 Bang 1910.

26 Cf. Bang 1907: 41–45.

27 Bang 1910: forordet.

28 Bang 1924.

29 Det må nevnes at Hauge og haugianismen også fikk en sentral plass i Hallvard Gunleikson Heggveits (1850–1924) norske kirkehistorie, se Heggveit 1905–1920.

siden H. N. Hauges Dage havde virket saa splittende og lammende baade i religiøs og social Henseende», viste seg å bære frukter. Den pietistiske vekkelsen ble en dominerende kultur innenfor den norske statskirken i løpet av 1800- og det tidlige 1900-tallet.

Bangs monografi – en karakteristikk

Det må slås fast at Anton Christian Bangs «begynderarbeide» var et grunnleggende og viktig arbeid. Han benyttet seg av det som fantes tilgjengelig av utrykte og trykte kilder, og han kunne fortsatt få informasjon gjennom³⁰ det haugianske nettverket rundt i landet. Monografien var også en sammenhengende, biografisk og ideografisk analyse i lys av Confessio Augustana artikkel 14 fra 1530, som slo fast at «i kirken bør ingen lære offentlig eller forvalte sakramentene uten at han er rettelig kalt».³¹ To perspektiver dominerte hos Bang. Det ene var et kirkehistorisk, metafysisk perspektiv, der kirkens historie ses som en vedvarende vekselvirkning mellom lys og mørke, forfall og fornyelse. Hans Nielsen Hauge representerte for Bang lyset og fornyelsen, mens predikantens «rationalistiske Samtid» for en stor del sto for mørke og forfall. Spesielt gjaldt det denne periodens ledende teologer og geistlige. Det andre perspektivet gjaldt Hauge og hans gjerning, som åpenbart var i strid nettopp med det som siden 1500-tallet hadde vært regnet som «[den] Lutherske Kirkes Sandhed», nemlig forbudet mot at andre enn rettelig kalte prester kunne forkynne offentlig. Bang sikret sitt forsvar av Hauge ved å definere ham som «et kirkehistorisk unntak». Han var det religiøse geniet som trengtes for å fornye samtidens kirke og fromhet, men han kunne ikke kopieres eller gjentas av andre.

Bangs beskrivelse av den kirkelige og religiøse situasjonen i tiden omkring 1800 er svært negativ. «Den allerstørste Del af Presterne vare paavirkede af Frafaldets Aand i større eller mindre Grad», og deres forkynnelse hadde ingen innflytelse på de norske bøndene.³² Sammenlignet med prestene var Hauge var derimot religiøst moden, slik at «han med Hensyn til aandelig Begavelse og personlig Selvstændighed fuldkommen stod jevnbyrdig med hvilkensomhelst Mand i Landet, læg eller lærd. Derfor kunde han ogsaa med fuld Myndighed opløfte Røsten til baade at straffe

³⁰ Se nedenfor.

³¹ Brunvoll 1991: 52.

³² Bang 1874: 1–2.

og formane». ³³ Han fikk et spesielt kall fra Gud «paa Grund af hvilket han med en aldrig standset Magt blev drevet frem». ³⁴

Hauges rasjonalistiske motstandere benyttet den perioden der han var fengslet eller ventet på rettens avgjørelse (1804–1814) til å befestе sine posisjoner, og de «forberedte sig til at herske uantastet i alle kommende Tider». ³⁵ Særlig fremhevet Bang Kristiania-biskopen Frederik Julius Bech (1758–1822) på en negativ måte. Ifølge Bang kom imidlertid omslaget med opprettelsen av et teologisk fakultet ved det nye universitetet i Christiania, og det ble preget av «rettroende Lærere». Men selv om de og deres studenter trengte «aandelige Impulser fra neden for at kunne følge med Udviklingen blant Lægfolket, saa var dog deres Forkyndelse af Guds Ord i Sammenligning med de gamle Præsters, som naar man fra Ødemarken kommer til den frodige Eng». ³⁶

Hauges kirkehistoriske oppgave var ifølge Bang «at prædike Omvendelse». Et problem for Bang var at teologiprofessor Stener Johannes Stenersen i sin ellers positive vurdering av Hans Nielsen Hauge i 1820-årene hadde vurdert det slik at Hauge var i strid med den lutherske bekjennelse og ganske spesielt Confessio Augustana artikkel 14, og derfor var å betrakte som svermer. Dette avviste Bang gjennom dels å historisere fortolkningen av Confessio Augustana og dels å begrunne at Hauge som lekmann hadde rett – slik de lutherske reformatorene hadde hatt rett – til å forkynne det sanne Guds ord i en tid da prestene «har forladt Sandhedens Grund og prædiker Vranglære». Det var rimelig at de som «gjør Fordring paa at have et bestemt Kald, skal godtgjøre sin Paastand ved Mirakler». Det var nettopp det Bang mente at Hauge hadde gjort: Effektene av hans gjerning var som et mirakel. Dermed viste han at han var «en extraordinær kirkelig Skikkelse i en Tid, da den ordinære Udvikling var standset». ³⁷ Både Hauge og hans tilhengere respekterte kirken og dens embete, og ingen av dem «forlod deres jordiske Kald, fordi de ei vilde bestille Andet end at prædike». ³⁸ «Det var ikke geistlig Virksomhed, men Lægmandsprædiken og Formaning til den Enkelte, Hauges Medarbeidere befattede sig med.» ³⁹

33 Bang 1874: 31.

34 Bang 1874: 32.

35 Bang 1874: 489.

36 Bang 1874: 491.

37 Bang 1874: 34–39.

38 Bang 1874: 127.

39 Bang 1874: 123.

Bang aksepterte heller ikke Stenersens øvrige ankepunkter eller kritikk av at Hauge hadde latt kvinner opptre som predikanter. Rett nok var dette siste «et Misgreb», men Bang mente at det måtte forstås i lys av «Samtidens kirkehistoriske Situation», som førte til at «Herren baade bar over med og styrede oftere omtalte Misgreb saa, at ogsaa det ble Middel til Sjæles Omvendelse og Befæstelse».⁴⁰ I et eget kapittel tok Bang for seg Hauges teologiske synspunkter, og forsvarte dem som fullt holdbare i møte med luthersk lære.⁴¹

Også senere kom Bang flere ganger tilbake til Hauge og hans betydning. I en minnetale fra 1896 viet Hauges «aandelige Gjennembrud» hundre år tidligere hevdet Bang at man nå var kommet mye lenger enn tidligere når det gjaldt å forstå «aandeligt Liv og Lovene for dette Livs Udvikling». En mann som Hauge, som var «udrustet til et særligt Kald», var det nå mulig å forstå på en annen måte enn hans samtid maktet. Hauge måtte gjennomgå en brytnings- og modningstid før han kunne få sitt åndelige gjennombrudd.⁴² Dette var i tråd med lovene for utviklingen av åndelig liv. Hauge skulle ikke skape noe nytt eller reformere kirkens lære eller forfatning, men fremføre den «profetiske Vækkelsesprædiken». «Det skal siges til den hjemgangne Gudsmands Ære og Ros, at han baade var sig sin Opgaves Begrænsning bevidst og aldrig paa noget Punkt gik ud over sin Opgaves Grænser.»⁴³

Det fantes ifølge Bang ingen egentlige paralleller til fenomenet Hauge i kirkens historie. «Her var vist nok ogsaa Brøst og Mangler og Misgreb; men her er ogsaa det eiendommelige, at Bevægelsen selv har formaaet at udskille disse fra sig, saa at den hele Bevægelse er gaaet op i den lutherske Kirke og helt kommet denne til gode.»⁴⁴ Slik var det fortsatt, hevdet Bang senere:

Lægmandsvirksomheden er en profetisk Gjerning; den har sin Grund og Berettigelse i de Naadegaver, hvormed den Helligaand har udrustet den enkelte; den er i Sandhed en fri Virksomhed og maa være en fri Virksomhed. Det var i Kraft af et merkeligt Instinkt, at Hauge og de gamle Haugianere hævdede dette Frihedsprincip, idet de paa den ene Side krævede Ret for Lægmanden til at tale Guds Ord til Vækkelse og

40 Bang 1874: 133, 374–375.

41 Bang 1874: 370–409.

42 Bang 1907: 21–22. Denne minnetalen ble først trykt i Bang 1896: 7–15.

43 Bang 1907: 25.

44 Bang 1874: 3.

Omvendelse, og paa den anden Side fastholdt Nødvendigheden af, at Lægmanden forblev at være Lægmand og ikke rykkedes bort fra sit jordiske Kald.

Derfor kunne Bang advare sterkt mot en organisering av lekmannsvirksomheten. Å gjøre lekfolk til noe annet enn lekfolk ville ifølge ham være i strid med ånden og arven fra Hauge.⁴⁵

Denne oppfatningen viste tydelig hvor Bang i 1874 sto i debatten om hvordan den såkalte indremisjonen skulle organiseres. Under professor Gisle Johnsons ledelse ble *Den norske Lutherstiftelse* etablert i Christiania i 1868, som nasjonal overbygning over de mange lekmannsvirksomhetene som allerede fantes. Debatten rundt denne organisasjonen var stor, men det synet som i første omgang seiret, var at man for å unngå å utfordre Confessio Augustana 14 regulerte indremisjonen ved å autorisere omvandrende «bibelbud». Disse skulle ikke forkynne offentlig annet enn «i Nødstilfælde» og da i ordnede og godkjente former.⁴⁶ Dette «nødsprinsippet» holdt ikke så lenge som begrunnelse for indremisjonsvirksomheten, men mange i datiden så det som en ivaretagelse av den haugianske arven og som en konfesjonelt akseptabel løsning. Bangs Hauge-monografi var dermed også et innlegg i en opphetet kirkelig og teologisk debatt, der Bang inntok et konservativt standpunkt.

Hauge og den norske historien

Med sin monografi om Hans Nielsen Hauge fra 1874 ga Anton Christian Bang ham en viktig rolle som del av *den sanne kirkens historie*. Denne kirkens historie var ifølge Bang *noe annet* enn statens og nasjonens historie. Ved å beskrive Hauge som «et kirkehistorisk unntak» løste Bang den historiske idealismens og lutherske konfesjonalitetens dilemma ved å skille det individuelle geniet fra det allmenne. Hauges betydning var enestående, og hans virksomhet fikk store følger. Men han kunne ikke gjentas eller kopieres, som det «religiøse geniet» han var. Med dette «lukket» Bang den historiske analysen av Hauge. Han avstengte også ideologiske opponenter både i fortid og i nåtid ved å erklære at Hauges motstandere hadde representert en forvillet og åndløs kirke. Hauges opposisjon mot datidens kirke

45 Bang 1907: 35–36.

46 Molland 1979: 247–250.

og fromhet hadde ifølge Bang vært like berettiget som Martin Luthers (1483–1536) opposisjon mot 1500-tallets pavekirke.

Bang var både konservativ politiker, kirkefyrste, kirkehistoriker og konfesjonell ideolog. Det førte til at han ikke bare var opptatt av Hauges indre kirkelige betydning, men også av at Hauge og haugianismen hadde fått følger for den allmenne norske historien og kulturen. På dette punktet opponerte han direkte og indirekte mot datidens historikere, som ikke hadde vist Hauge og haugianismen noen interesse.

Bang omtalte dette under jubileumsfeiringen i 1896. Han pekte på hvordan Hauges virksomhet «er et friskt Livsens Pust, der gaar over hele vort Land og i stort Mon løfter Folkets bundne og slumrende Kræfter». Hauges litterære virksomhet skapte behov for opplysning og kunnskap, skrive- og leseferdighet og et folkelig forfatterskap: «Intet Land i Europa skal kunne opvise Magen.» Hauge ga «Bureaukratismen – ialfald hos Geistligheden – et Knæk, som den forhaabentlig aldrig vil forvinde».⁴⁷

I tillegg skapte Hauge ifølge Bang forutsetninger for politisk engasjement, økonomisk fremskritt og demografisk mobilitet.⁴⁸

Thi et Folks Styrke ligger ikke i ubændig Lystighed og utøilede Kraftanstrengelser under et Rus eller Slagsmaal, men i Villie til at arbeide, i Evne til at lide, i Utrættelighed i at forfølge Maalet. Hvad Indflydelse det Haugeske Alvor har havt i saa Henseende, det behøver man blot at pege paa.⁴⁹

Indvortes betragtet, har Hauges Virksomhed vistnok mere end noget andet forberedet Folket for den udvortes Frihed, Aaret 1814 bragte. Personlighedens Selvstændighed og Følelsen af det høiere Ansvar var vakt; det Folk, som selv havde overtaget Striden for Kristendommen, kunde snart finde sig tilrette i den nye Selvstyrelse i det Verdslige uden Udskeielser. Hvordan ville vel vor nyere Historie have seet ud, hvis Folkets indre Modning og Frigjørelse ei var gaaet foran for den pludselige Overgang fra Absolutismen til Grundlovens Statsform? Den Haugeske Bevægelse havde i stort Mon løst Nationens bundne Aandskræfter.⁵⁰

Med slike analyser plasserte Bang Hauge inn i en historisk, moralsk og ideologisk beskrivelse av hva «det norske folk» var. Han mente at det «Haugeske Alvor» også preget nasjonen og folket, og at opposisjonen

47 Bang 1874: 417.

48 Bang 1907: 39–41.

49 Bang 1874: 416–417.

50 Bang 1874: 417–418.

som Hauge og hans bevegelse sto for fikk varig betydning for endring av «Bureaukratismen» eller embetsmannskulturen.

Med dette ønsket Bang å føye enda et ledd til «the cultural grammar of nation building», nemlig religionen og fromheten, og da særlig slik den kom til uttrykk hos Hauge og hans tilhengere. Betydningen av Bangs resonnement her blir enda tydeligere på bakgrunn av at man forgivevs må lete etter en analyse av Hauge og haugianismen hos de historikerne som var mest sentrale i utformingen av fortellingene om Norges 1800-tallshistorie, for eksempel Ernst Sars (1836–1917), Yngvar Nielsen (1843–1916) og Ludvig Daae (1834–1910). De tilhørte samme generasjon som Bang, og de var aktive i å fortolke hendelsene i 1814 og sentrale aktører i den påfølgende historiske utviklingen.⁵¹ Sars hadde politisk radikale historie-evolusjonistiske perspektiver, mens Nielsen og Daae markerte seg som konservative idealister – for så vidt på linje med Bang. Der Nielsen og Daae fremhevet de «store personlighetene» i historien, la Bang vekt på «den religiøse lekmannen», altså den folkelige religiøse kulturen, som motivasjon og drivkraft i den norske 1800-tallshistorien.

Ved dette ga Bang gjennom sin Hauge-monografi og Hauge-tolkning også premisser til radikale, sekulære historikere som argumenterte for at folkelig motstand og klassekamp var grunnmotiver i den genuine norske historien. Venstrehistorikeren Sars var riktignok ikke opptatt av Hans Nielsen Hauge, mens sosialisten Halvdan Koht (1873–1965) i 1926 ga Hauge og haugianerne en viktig rolle som forberedelse til «ei nasjonal bondesamling til politisk strid».⁵²

Jubileenes aktører: 1896 og 1924

Bangs Hauge-tolkning var den som dominerte også i de første Hauge-jubileene, nemlig feiringen av hundreårsdagen for Hauges «åndsopplevelse» i 1896 og markeringen i 1924 av hundreårsdagen for hans død. I 1896 gjentok Bang sin motivasjon for at han skrev om Hauge mer enn tyve år tidligere, og han kunne i enda sterkere grad enn da peke på at utviklingen hadde gått i riktig retning. Det som særpreget Norge sammenlignet med land som for eksempel Tyskland og Sverige var «Samarbeidet mellem det

51 Se Svendsen (1997).

52 Koht 1975: 354.

vakte Lægfolk og det kirkelige Embede». ⁵³ Det skyldtes både Hauges kloke råd om å respektere kirken, sakramentene og prestene, men også at mange prester etter hvert ble del av vekkelseskulturen og deltok i den. Også de var «Fremskridtsmænd, der bør mindes med taknemmelig Ihukommelse». ⁵⁴

6. april 1796 var ifølge Bang «den norske kirkes fødselsdag». «Hvad Eidsvoldsbygningen er for Norges politiske Historie, det er H. N. Hauges Fødested for Norges Kirkehistorie: Udgangspunktet for en ny Tid», ⁵⁵ uttalte Bang ved minnefesten for Hauge på gården Hauge i Tune 20. juni 1896. Henvisningen til Eidsvollsbygningen er interessant i denne sammenhengen. Hovedbygningen på Eidsvoll verk, der forhandlingene om Norges konstitusjon hadde funnet sted i 1814, ble i 1837 innkjøpt for innsamlede midler med sikte på å etablere det som et nasjonalt minnesmerke. I 1851 ble prosjektet lagt inn under statens ansvar. Staten betalte deretter for vedlikehold, tilsyn og utgifter til inventar og portrettgalleri. Den første jubileumsmarkeringen ved Eidsvollsbygningen fant sted i 1864, femti år etter at Grunnloven var blitt vedtatt. ⁵⁶ Å sammenligne Hauges barndomshjem med Eidsvollsbygningen, Norges kanskje fremste monument over sin 1800-tallshistorie, blir et sterkt uttrykk for Bangs ønske om å innlemme lekpredikanten i det nasjonale pantheon.

En viktig forutsetning for Bangs sammenligning med Eidsvollsbygningen var at en gruppe indremisjonsvenner i 1894 hadde gått til innkjøp av det gamle våningshuset på Hauge Østre, som til da hadde vært del av en ordinær bondegård. Bygningen ble så overdratt til Indremisjonsselskapet. ⁵⁷ Den nyere delen av bygningen ble omgjort til et bedehus i årene 1895–1896, men den gamle delen ble stående uendret. Bygningen ble innviet og kalt «Hauges Minde» andre påskedag (6. april) 1896. Det ble et sentralt møte- og minnested for indremisjonsfolk, og mange kom for å føle «ånden fra Hauge». «Enkelte har endog ønsket at overnatte paa gulvet der i barndomshjemmet», skrev daværende tilsynsmann for stedet, stadsingeniør i Sarpsborg Fredrik Wisløff (1879–1961), i 1926. ⁵⁸ Wisløff hadde i samarbeid med riksantikvar Harry Fett (1875–1962) sørget for å få den eldste delen av bygningen innredet slik man mente det kunne ha sett ut på Hauges tid. Foranledningen var hundreårsmarkeringen av Hauges død i 1924. I

⁵³ Bang 1907: 29, cf. 1874: 3, 75.

⁵⁴ Bang 1907: 34.

⁵⁵ Bang 1907: 28.

⁵⁶ Risåsen 2009.

⁵⁷ Iversen 1908: 24.

⁵⁸ Wisløff 1926: 17.

anledning denne markeringen jubileet utkom en populær skildring av Hauges liv i bokserien «Vor kirkes menn». Forfatteren var Alfred Hauge (1867–1928), sønnesønn av Hans Nielsen Hauge, og utgiver var Luthersk Bokmission i Kristiania. I hovedsak bygget fremstillingen på Bangs bok.⁵⁹ Fredrik Wisløff utarbeidet på sin side to år senere en museumsfører for Hauges Minde der han bare refererte til Bangs Hauge-monografi,⁶⁰ som jo var utkommet i sitt fjerde opplag til markeringsåret 1924. Dermed var ringen sluttet. Hans Nielsen Hauge var trygt plassert som Guds spesielle sendebud til Norge og den norske kirke, og han representerte ingen annen utfordring for den lutherske kirken og den organiserte indremisjonsbevegelsen enn oppfordring til sann omvendelse.

«Norwegian Nation Building»: Monoglossia eller heteroglossia?

Denne artikkelen ble innledet med spørsmålet om hvordan Hauge passet inn i historikernes narrativ om den norske nasjonen. Svaret er generelt sett negativt. Vektleggingen av norsk middelalder og norsk bondekultur ga ikke rom for en religiøs dissident som Hans Nielsen Hauge. Fortolkningen av Hauge ble derimot sentral for utviklingen av norsk kirkehistorie som en egen akademisk disiplin. For å forstå dette kommer man ikke utenom Anton Christian Bang og hans Hauge-biografi fra 1874. Bang ønsket å gi Hauge en sentral plass i det norske pantheon. I Bangs fortolkning var Hauge en viktig del av den norske 1800-tallshistorien. Hauge representerte ifølge Bang en historisk, moralsk og ideologisk impuls som hadde preget nasjonen og folket. Bang var nok politisk konservativ, men gjennom sin tolkning av Hans Nielsen Hauge kritiserte han den kirkelige dimensjonen i embetsmannskulturen, nemlig «Bureaukratismen» – en geistlighet som bare var opptatt av sin embetsstatus og neglisjerte religionens personlige og individuelle dimensjoner. Slik ble Bangs Hauge-tolkning plassert mellom konservative historietolkninger, representert av Ludvig Daae og Yngvar Nielsen, og radikal, evolusjonistisk historieskrivning som Ernst Sars sto for. Betydning av denne posisjoneringen for utviklingen av disiplinen norsk kirkehistorie er et viktig tema for videre forskning.

59 Hauge 1924.

60 Wisløff 1926.

Suksessen for Anton Christian Bangs Hauge-monografi fra 1874 var uansett udiskutabel. Ingen Hauge-fortolkere har kommet utenom Bangs monumentale verk med sin entydige og rendyrkede Hauge-tolkning. Ifølge Bang var Hauge både unntak og regel. Han brøt med den lutherske kirkes orden, og selv om det ikke kunne gjentas eller etterlignes, var dette bruddet historisk nødvendig, ideologisk forankret og signifikant for utformingen av norsk kultur og identitet. Hauge-jubileene på 1800- og det tidlige 1900-tallet ble gjennomført med denne tolkningen som gitt ramme.

Dette må sies å være et godt eksempel på det den russiske litteraturforskeren Mikhail Bakhtin (1895–1975) kalte *monoglossia*, altså maktens endimensjonale språk.⁶¹ Det var lite rom for å bevege seg utenfor de historiske og ideologiske rammene som Bang hadde trukket opp. Suksessen hang selvsagt sammen med at de fleste religiøse lekmannsbevegelser ønsket å fremstille seg som positive arvtagere etter Hans Nielsen Hauge – de var lutherske, akseptert av kirken, men selvstendige og «myndige» i tråd med «den haugianske linjen», som indremisjonspredikanten Fredrik Wisløff (1904–1986) kalte den.⁶² Bang bidro sterkt til at Hauge ble stående som en historisk helt og et religiøst forbilde uten særlig kritisk distanse, en tolkningsmåte som vel fortsatt må sies å dominere i hvert fall i kirkelige kretser. Hovedproblemet med denne tolkningen er at den ønsker å være *både historisk og normativ*.

Anton Christian Bang var en kildekritisk orientert historiker, og Hauge-biografien hans var et forsøk på en moderne, kildebasert biografi. Bang redegjorde for de kildene han benyttet seg av. Samtidig la han ikke skjul på sine preferanser. Ironi, kritikk og ros av fortidens aktører fremstår som veldig tydelig, og han plasserte Hauge i en teologisk og kirkelig diskusjon som i samtiden fortsatt var aktuell: Hvilken rolle hadde «lekfolk», religiøs genialitet og kirkelig orden i 1870-årenes Norge? For Bang fungerte Hauge som en normativ historisk figur. Hauge var både teologisk ideal, historisk unntak og religiøs modell. Kildekritikken stengte ikke for den normative fortolkningen. Bang representerte den kirkelige tolkningsmakten, og han ønsket å formidle mellom den statskirkelige autoriteten og den fremvoksende lekmannsbevegelsen. I dette normative prosjektet lyktes Anton Christian Bang overmåte, og hans Hauge-tolkning har fulgt mye av den kirkelige Hauge-bruken frem til vår egen tid.

61 Cf. Hirschkop 2021: 88–98.

62 Wisløff 1949.

Bangs suksess kan imidlertid ikke dekke over spørsmålet om «den historiske Hauge». Et sentralt poeng for Mikhail Bakhtin er at språklig og fortolkende interaksjon er preget av *heteroglossia*, stadige vekslinger mellom tolkning, meningsdannelse og ny innsikt. Bangs suksess som Haugefortolker har dessverre stått i veien for en mer åpen diskusjon om Hans Nielsen Hauge som historisk aktør. At monoglossia har preget de ulike Hauge-jubileene er ikke egentlig så overraskende. Mer problematisk er at monoglossia også har dominert deler av Hauge-forskningen. Et bakhtinsk *heteroglossia* er fortsatt et ønskelig forskningsscenario, der mange ulike stemmer og tolkninger kan utvikles. Om man frikobler den historiske Hauge-tolkningen fra det normative, kan det åpne seg helt andre og nye perspektiver.⁶³

Referanser

- Amundsen, A. B. (1995). En lidet forsøgt og mindre skriftlærd dreng. Hans Nielsen på Hauge. I S. A. Christoffersen & T. Wyller (Red.), *Arv og utfordring. Menneske og samfunn i den kristne moraltradisjon* (s. 68–89). Universitetsforlaget.
- Amundsen, A. B. (2002). Fortelling og foredling. Andreas Faye som romantisk sagnfortolker. I A. B. Amundsen, B. Hodne & A. Ohrvik (Red.), *Sagnomsust. Fortelling og virkelighet* (s. 26–59). Novus.
- Amundsen, A. B. (2007). Books, letters and communication. Hans Nielsen Hauge and the Haugean movement in Norway, 1796–1840. I A. B. Amundsen (Red.), *Revival and communication. Studies in the history of Scandinavian revivals 1700–2000* (s. 45–64). Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkiv.
- Amundsen, A. B. (2012). The folk in the church. Magnus Brostrup Landstad (1812–1880) as a clerical folklore collector. *Arv. Nordic Yearbook of Folklore*, 68, 67–90.
- Amundsen, A. B. (2017a). Hans Nielsen Hauge. Et 1800-tallsminne mellom historisk profesjonisering og ideologisk hegemonisering. I J. Dahlbacka & K. Groop (Red.), *Väckelser som minnes- och meningsskapande narrativ* (s. 57–101). Painosalama.
- Amundsen, A. B. (2017b). Hauge som kirkehistorisk aktør og betrakter. I K. Dørum & H. K. Sodal (Red.), *Hans Nielsen Hauge. Fra samfunnsfiende til ikon* (s. 56–75). Cappelen Damm Akademisk.
- Bagge, S., Collett, J. P. & Kjus, A. (Red.). (2012). *P. A. Munch. Historiker og nasjonsbygger*. Dreyer.
- Bang, A. C. (1874). *Hans Nielsen Hauge og hans Samtid. En Monografie*. Jacob Dybwad.
- Bang, A. C. (1885). *Hans Nielsen Hauge og hans Samtid. En Monografie*. (2. opplag). N. Andersen.
- Bang, A. C. (1896). *Til Minde om Hans Nilsen Hauge (1796–1896)*. Et Jubilæumsskrift. S. Mittet.
- Bang, A. C. (1907). *Taler og Foredrag ved særlige Anledninger*. Cammermeyer.
- Bang, A. C. (1909). *Erindringer*. Gyldendal.
- Bang, A. C. (1910). *Hans Nielsen Hauge og hans Samtid. Et Tidsbillede fra omkring Aar 1800* (3. opplag). Gyldendal.
- Bang, A. C. (1924). *Hans Nielsen Hauge og hans Samtid. Et tidsbillede fra omkring aar 1800* (4. opplag). J. W. Cappelen.
- Bie, M. (1885). *Geistlig Stat og Kalender for Kongeriget Norge* (2. utg.). Th. Steen.

63 Et godt eksempel på at nytolkning er mulig, er Gundersen (2022).

- Brunvoll, A. (1991). *Den norske kirkes bekjennelsesskrifter* (4. opplag). Lunde forlag.
- Gundersen, T. R. (2022). *Haugianerne. Enevelde og undergrunn*. Cappelen Damm.
- Hauge, A. (1924). *Hans Nielsen Hauge 1771–1824*. Luthersk Bokmission.
- Heggteit, H. G. (1905–1920). *Den norske Kirke i det nittende Aarhundrede. Et bidrag til dens Historie I–II*. Cammermeyer.
- Hirschkop, K. (2021). *The Cambridge introduction to Mikhail Bakhtin*. Cambridge University Press.
- Hodne, B. (2002). *Norsk nasjonalkultur. En kulturpolitisk oversikt* (2. utg.). Universitetsforlaget.
- Iversen, O. C. (1908). *Indremissionselskabet i 40 Aar*. Lutherstiftelsens boghandel.
- Koht, H. (1975). *Norsk bondereising* (2. utg.). Pax.
- Löfgren, O. (1993). The cultural grammar of nation building. The nationalization of nationalism. I P. J. Anttonen & R. Kvideland (Red.), *Nordic frontiers. Recent issues in the study of modern traditional culture in the Nordic countries* (s. 217–238). Nordic Institute of Folklore.
- Molland, E. (1979). *Norges kirkehistorie i det 19. århundre*: Bind 1. Gyldendal Norsk Forlag.
- Pavels, C. (1889). *Dagbøger for Aarene 1812–1813*. Grøndahl & Søn.
- Repstad, P. (2017). Hauge-bilder. Hans Nielsen Hauge som inspirator for økonomi, politikk og ledelse. I K. Dørum & H. K. Sodal (Red.), *Hans Nielsen Hauge. Fra samfunnsfiende til ikon* (s. 210–237). Cappelen Damm Akademisk.
- Risåsen, G. T. (2009). Eidsvollbygningen. *Fortidsminneforeningen. Årbok*, 163, 73–80.
- Supphellen, S. (2021). Konventikkelplakaten og Hans Nielsen Hauge sitt forhold til den. *Norsk tidsskrift for misjon*, (1–2), 133–155.
- Svendsen, Å. (1997). *Konservativ og nasjonsbyggende historieskriving? Ludvig L. Daaes og Yngvar Nielsens konservative nasjonalhistoriske fortelling 1882–1884*. Norges forskningsråd.
- Wisløff, F. (1926). *Hans Nielsen Hauges barndomshjem paa Rolvsøy*. Det norske lutherske indremissionselskap.
- Wisløff, F. (1949). *Den haugianske linjen. Norsk lekmannsforkynnelse sett i historisk lys*. Lutherstiftelsen.